

Subsydiarny charakter specjalistycznych usług opiekuńczych na rzecz dzieci z niepełnosprawnością

Agnieszka Gazda

 <https://orcid.org/0000-0001-8227-3448>

Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej
w Dębicy

ZALECANE CYTOWANIE:

Gazda, A. (2021). Subsidiarny charakter specjalistycznych usług opiekuńczych na rzecz dzieci z niepełnosprawnością. W: G. Całek, E. Sielicka (red.), *Dziecko organizacji pozarządowej* (s. 209–230). Instytut Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego.

STRESZCZENIE

Przedmiotem podjętych rozważań są specjalistyczne usługi opiekuńcze dla dzieci niepełnosprawnych, w tym z autyzmem. Dostosowane są one do potrzeb wynikających z rodzaju schorzenia lub niepełnosprawności dziecka. Przyznanie ich następuje w formie decyzji administracyjnej, w której ośrodek pomocy społecznej (OPS) lub organ ma obowiązek określić zakres, okres i miejsce ich świadczenia. Decyzja taka ma charakter uznaniowy, co oznacza, że ich przyznanie nie musi być w wymiarze zleconym przez lekarza, ale w rozmiarze, który OPS uzna za niezbędny z uwzględnieniem możliwości finansowych.

OPS zobligowany jest także wszcząć procedurę w celu wyłonienia podmiotu uprawnionego do świadczenia usług. Z badań, które przeprowadziłam, wynika, że często realizatorami tego typu usług są organizacje pozarządowe. Analizę tych usług dokonałam na stu losowo wybranych ośrodkach pomocy społecznej w Polsce, jednakże pełne dane statystyczne i informacje, niezbędne do wykorzystania w tym opracowaniu, pozyskałam od 83 tego typu jednostek pomocy społecznej.

Jako przykład dobrych praktyk zaprezentowałam Stowarzyszenie Pomocy Społecznej Ad Astram działające w Dębicy, które jest realizatorem specjalistycznych usług dla dzieci niepełnosprawnych.

Opracowanie prezentuje istotę usług opiekuńczych dla dzieci, podsumowanie przeprowadzonych badań, rozważań i ocenę obecnego stanu prawnego w tym zakresie.

SŁOWA KLUCZOWE

dziecko, niepełnosprawność, organizacja pozarządowa, pomoc społeczna, specjalistyczne usługi opiekuńcze.

DZIECKO W KONSTYTUCJI RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

W Polsce najważniejszym aktem prawnym jest Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.), w której kilkanaście razy w różnych kontekstach, użyto słowa „dziecko”. Według art. 48 Konstytucji RP, wychowanie dziecka jest nie tylko prawem podmiotowym rodziców, ale również ich obowiązkiem. W doktrynie wskazuje się, że z tego przepisu może wywodzić się roszczenie każdego dziecka do tego, aby było wychowywane. Dziecko powinno wzrastać zgodnie z przekonaniami rodziców, przede wszystkim w sferze wychowania, religii, światopoglądu (Babiuch, 2014, s. 180). W szczególności Konstytucja RP wskazuje na „wolność sumienia i wyznania” (art. 53 Konstytucji RP), których dysponentem są także dzieci, poddane wychowaniu rodziców.

Art. 70 Konstytucji RP obejmuje prawo do szeroko pojmowanego prawa do nauki, w tym bezpłatnej nauki dziecka w szkole publicznej. Oznacza to, że państwo bierze na siebie ciężar edukacji młodego pokolenia. Każdy, kto nie ukończył 18 lat, musi mieć zapewnioną możliwość nauki

w szkole publicznej, o ile jego rodzice lub opiekunowie nie wybiorą pobierania nauki w szkole niepublicznej (Garlicki, 2016). Obowiązek szkolny uregulowany jest w art. 35 ust. 2 Ustawy z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe i rozpoczyna się z początkiem roku szkolnego w roku kalendarzowym, w którym dziecko kończy 7 lat, oraz trwa do ukończenia szkoły podstawowej, nie dłużej jednak niż do ukończenia 18 roku życia. Dziecko, które kończy w danym roku kalendarzowym 6 lat, może rozpocząć realizację obowiązku szkolnego za zgodą rodziców. Ponieważ dziecko do 18 roku życia objęte jest obowiązkiem szkolnym, uniemożliwia mu to podjęcie stałego zatrudnienia. Art. 65 ust. 2 Konstytucji RP wprowadza zakaz zatrudniania dzieci do 16 roku życia. A formy i charakter dopuszczalnego zatrudniania młodocianych określa odrębna ustawa, którą jest Kodeks pracy (ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy), według którego szczególną ochroną objęci są tacy pracownicy. W literaturze przedmiotu podkreślono, że zakaz stałego zatrudnienia dzieci do lat 16 dotyczy nie tylko zatrudnienia w ramach stosunku pracy, umowy cywilnoprawnej, a nawet wolontariatu (Tuleja, 2019).

Art. 68 Konstytucji RP dotyczy ochrony zdrowia. Ust. 3 tego artykułu wymienia katalog podmiotów, którym władze publiczne są obowiązane do zapewnienia szczególnej opieki zdrowotnej, wśród których są m. in. dzieci i osoby niepełnosprawne. Według konstytucjonalisty W. Skrzydło zostało to podyktowane w jednym przypadku troską o zapewnienie rozwoju narodu, w drugim względami humanitarnymi. Autor słusznie dostrzega, że zakresu i formy tej szczególnej opieki Konstytucja RP nie określa. (Skrzydło, 2013). Użycie pojęcia „szczególnej opieki” oznacza konieczność zapewnienia opieki zdrowotnej tym kategoriom osób na innych zasadach niż te, które obowiązują w systemie powszechnej opieki zdrowotnej. Mogą one dotyczyć szczególnych świadczeń przyznawanych tym osobom na zasadzie wyłączności albo świadczeń dostępnych dla wszystkich, które byłyby przyznawane tym osobom na preferencyjnych warunkach (Florczak-Wątor, 2019). „Szczególna opieka zdrowotna *ex definitione* według Trybunału Konstytucyjnego wykracza poza sferę zwykłej, powszechnej opieki zdrowotnej, powinna być wzmoczona, intensywniejsza lub bardziej wyspecjalizowana, czyli dostosowana do specyfiki potrzeb charakterystycznych dla danej grupy podmiotów” (wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 lipca 2018 r.). Świadczy to o tym, że dziecko lub niepełnosprawne dziecko jest pod szczególną opieką.

Art. 68 ust. 5 Konstytucji RP określa działania państwa dotyczące rozwoju kultury fizycznej, zwłaszcza wśród dzieci i młodzieży, polegające np. na budowie, utrzymywaniu i udostępnianiu infrastruktury sportowej, realizowaniu programów w zakresie edukacji, promowania wychowania fizycznego czy wspieraniu młodych sportowców poprzez przyznawanie im nagród finansowych bądź stypendiów.

Art. 72 Konstytucji RP określa obowiązek opieki dla wszystkich dzieci, bez względu na ich sytuację rodzinną czy materialną, ochronę interesów małoletniego, dobro dziecka i jako wartość konstytucyjna oddziałuje na wiele instytucji (Bartoszewicz, 2014), stanowi klauzulę generalną. Zarówno w literaturze przedmiotu jak i w judykaturze podkreśla się, że w tym przypadku nie ma znaczenia kryterium obywatelstwa dziecka, gdyż przepis ten dotyczy wszystkich dzieci, które znajdują się pod władzą Rzeczypospolitej (Morawska, 2007, s. 126). Można podać przykłady pomocy polskich władz publicznych dzieciom nieposiadającym obywatelstwa polskiego. Sytuacje te miały miejsce w nieodległym czasie i były prezentowane przez media. Sprawa z 2019 r. Rosjanina Denisa i jego trójki dzieci. Wyjechał on do pracy w Szwecji, administracja

szwedzka odebrała mu dzieci do muzułmańskiej rodziny zastępczej. Dzieci były bardzo żyte z ojcem, nie chciały żyć w rodzinie odmiennie kulturowo. Zdecydował się on zabrać swoje dzieci i wyjechać z nimi do Rosji przez Polskę. W Warszawie szwedzkie służby socjalne próbowały mu odebrać dzieci, czemu zapobiegła Straż Graniczna oraz Policja. Szwecja wystawiła za Rosjaninem Europejski Nakaz Aresztowania. Sąd Okręgowy w Warszawie zdecydował, że rodzina ta może zostać w Polsce. Pomoc prawną zapewniała Fundacja Instytut na rzecz kultury prawnej Ordo Iuris (Informacja ze strony internetowej Fundacji Instytut na rzecz kultury prawnej Ordo Iuris: <https://ordoiuris.pl/rodzina-i-malzenstwo/polski-sad-po-stronie-rodziny-denis-lisow-moze-zostac-w-kraju>, dostęp: 29.08.2020 r.). Natomiast w 2020 r. rodzice 7-letniego, autystycznego chłopca odebranego przez władze holenderskie uciekli z nim do Polski. Holandia wystawiła Europejski Nakaz Aresztowania. W pomoc zaangażowało się Ministerstwo Sprawiedliwości oraz Fundacja Instytut na rzecz kultury prawnej Ordo Iuris (<https://wiadomosci.wp.pl/polska-prokuratura-nie-chce-wydac-holendrom-rodzicow-autystycznego-chlopca-sa-poszukiwani-ena-6548062645017216a>, dostęp: 29.08.2020 r.).

Przytaczane przykłady przedstawiają, że dobro dziecka bez względu na obywatelstwo podlega ochronie konstytucyjnej. Realizatorami tego obowiązku jest państwo polskie. Każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka. Obowiązek opieki i pomocy władz publicznych nabiera na sile w sytuacji pozbawienia dziecka opieki rodzicielskiej. Konstytucja RP zapewnia także dziecku prawo żądania opieki i pomocy państwa. W toku ustalania praw dziecka organy władzy publicznej oraz osoby odpowiedzialne za dziecko są obowiązane do wysłuchania i w miarę możliwości uwzględnienia zdania dziecka. W ten sposób dziecko z biernego podmiotu swoich własnych praw staje się aktywnym członkiem życia społecznego (Jaros, s. 37).

Podsumowaniem konstytucyjnej regulacji ochrony praw dziecka jest ustanowiona instytucja Rzecznika Praw Dziecka, który zgodnie z art. 1 ust. 2 Ustawy z dnia 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka (RPD). Rzecznik ten stoi na straży praw dziecka określonych w Konstytucji RP, Konwencji o Prawach Dziecka przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych z dnia 20 listopada 1989 r., zwanej dalej Konwencją, oraz innych przepisach prawa, z poszanowaniem odpowiedzialności, praw i obowiązków rodziców. W art. 2 ustawy o Rzeczniku Praw Dziecka zdefiniowano wyraz „dziecko”, którym jest każda istota ludzka od poczęcia do osiągnięcia pełnoletności. Dodatkowo w Preambule Konwencji, zaznaczona została potrzeba ochrony dziecka i jego praw stanowiąc, że: dziecko, z uwagi na swoją niedojrzałość fizyczną oraz umysłową, wymaga szczególnej opieki i troski, w tym właściwej ochrony prawnej, zarówno przed, jak i po urodzeniu.

Artykuł 27 ust. 3 Konwencji stanowi, że państwo, zgodnie z warunkami krajowymi oraz odpowiednio do swych środków, będzie podejmowało właściwe kroki dla wspomagania rodziców lub innych osób odpowiedzialnych za dziecko w realizacji tego prawa oraz będzie udzielało, w razie potrzeby, pomocy materialnej oraz innych programów pomocy, szczególnie w zakresie żywności, odzieży i mieszkań. Punktem odniesienia dla tego przepisu jest art. 71 Konstytucji RP, na mocy którego nałożono na władze państwowe obowiązek uwzględniania dobra rodziny w swojej polityce społecznej i gospodarczej, a więc udzielania wsparcia rodzinie znajdującej się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej. Konstytucja RP nie ogranicza się do zapewnienia dziecku ochrony, ale wprowadza też prawo każdego do żądania od organów władzy publicznej

ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, ale także wyzyskiem i demoralizacją. Zatem zakres obowiązków władz w zakresie pomocy został szeroko zakreślony. Chodzi o to, by zapewnić dziecku wychowanie właściwe zarówno w sensie fizycznym, jak i moralnym (Skrzydło, 2013).

Przepisy dotyczące dziecka w Konstytucji RP świadczą o jego szczególnej ochronie, dbałości o jego rozwój i byt, stanowią o konkretnych lecz bardzo zróżnicowanych prawach dziecka, które nawiązują do poszanowania godności człowieka, zapewnienia określonego zabezpieczenia socjalnego a zwłaszcza opieki wszystkich dzieci przez powołanie Rzecznika Praw Dziecka oraz ukształtowanie właściwego aparatu państwowego, w którym istotną rolę mogą odgrywać jednostki organizacyjne pomocy społecznej, a zwłaszcza OPS.

SPECJALISTYCZNE USŁUGI OPIEKUŃCZE DLA DZIECKA NIEPEŁNOSPRAWNEGO

W dotychczasowych rozważaniach wskazałam, że dziecko w Polsce podlega szczególnej ochronie przez państwo. To ono musi zapewnić dziecku możliwość korzystania z przysługujących mu praw, a wszystkie instytucje państwowe i ich przedstawiciele zobowiązani są przestrzegać jego praw. Konstytucja RP nie ogranicza się do zapewnienia dziecku ochrony, ale wprowadza prawo do żądania od organów władzy publicznej opieki i pomocy dla dziecka (Wyrok WSA w Łodzi z dnia 22 listopada 2019 r.).

W demokratycznym państwie prawnym ustawodawca jest zobowiązany do stworzenia świadczeń na poziomie odpowiadającym minimum egzystencjalnemu, co oznacza, że żaden obywatel nie może zostać pozbawiony świadczenia gwarantującego mu utrzymanie życiowego minimum. W ramach przepisów prawa ustawodawca ma możliwość kształtowania formy, wymiaru, zakresu i przesłanek jego uzyskiwania. Adresatem obowiązków wynikających z prawa do zabezpieczenia społecznego są władze publiczne, tj. organy i instytucje pozostające w strukturze władzy państwowej lub samorządu terytorialnego i realizujące zadania zlecone z zakresu administracji (Garlicki, 2003, s. 3–4). Zaspokajając potrzeby państwo wywołuje skutki, które pośrednio lub bezpośrednio mają zapewnić pokój społeczny – wartość najbardziej oczekiwaną. Państwo podjęło się aktywności socjalnej nie tylko po to, aby rozwiązywać problem np. biedy czy sprawiedliwości społecznej, ale także po to, aby bronić porządku, w którym one występują. Poprzez socjalną funkcję państwo chroni porządek społeczny (Dziewięcka-Bokun, 2009, s. 138).

Wśród instytucji państwowych, zobowiązanych przestrzegać praw dziecka, jest między innymi jednostka samorządu terytorialnego, tj. pomoc społeczna. Jej celem jest zapewnienie pomocy, bezpieczeństwa socjalnego osobom i rodzinom, co oznacza, że również dziecku. Katalog zadań własnych i zadań zleconych pomocy społecznej jest szeroki i dotyczy również dzieci. Pomoc przyznana dla rodziny to także pomoc przyznana dla dziecka. Szczególnym rodzajem pomocy dziecku jest zapewnienie mu niezbędnego minimum, czyli posiłku np. w szkole, realizowanego na podstawie ustawy o pomocy społecznej (dalej Ups), a także wieloletniego rządowego programu „Posiłek w szkole i w domu” na lata 2019–2023, materializowanego na podstawie Uchwały nr 140 Rady Ministrów z dnia 15 października 2018 r.

Rodzice bądź opiekunowie dziecka wymagającego specjalistycznych usług opiekuńczych zobowiązani są złożyć wnioski o przyznanie tego typu usług w ośrodku pomocy społecznej albo centrum usług wspólnych, właściwym ze względu na miejsce ich zamieszkania lub pobytu. Za miejsce zamieszkania nie uznaje się adresu zameldowania lub zamieszkania osoby, tj. konkretnego adresu (ulica i numer domu), ale miejscowość, w której osoba przebywa z zamiarem pobytu stałego (art. 25 Ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, zwanej dalej kc). Chodzi tutaj o takie miejsce, gdzie koncentruje się ich centrum życiowe, np. gdzie korzystają z podstawowej opieki zdrowotnej, gdzie dziecko uczęszcza do przedszkola lub szkoły, miejsce, w którym najczęściej przebywają. Przy czym miejscem zamieszkania dziecka pozostającego pod władzą rodzicielską jest miejsce zamieszkania rodziców bądź jednego z rodziców, któremu powierzono wykonywanie władzy rodzicielskiej (art. 26 § 1 kc).

Wraz z wnioskiem o specjalistyczne usługi opiekuńcze rodzic lub opiekun dziecka powinien załączyć w szczególności: zaświadczenia albo oświadczenia o osiąganym dochodzie z wszelkich tytułów zarobkowania, dowody otrzymywania np. renty, emerytury, orzeczenia o niepełnosprawności albo orzeczenia o stopniu niepełnosprawności, zaświadczenie lekarskie. (Sytuację osobistą, rodzinną, dochodową i majątkową osoby lub rodziny ustala się na podstawie art. 107 ust. 5b Ups). Z zalecenia lekarza winna wynikać konieczność przyznania usług opiekuńczych, np. wspomagających rozwój dziecka autystycznego w wymiarze konkretnie określonych godzin tygodniowo lub miesięcznie. Pracownik socjalny będzie zobowiązany przeprowadzić rodzinny wywiad środowiskowy w celu ustalenia sytuacji osobistej, rodzinnej, dochodowej i majątkowej rodziny, zgodnie z art. 107 Ups oraz Rozporządzeniem Ministra Rodziny i Polityki Społecznej z dnia 8 kwietnia 2021 r. w sprawie rodzinnego wywiadu środowiskowego, które określa m. in. sposób, terminy przeprowadzania tego wywiadu.

W orzecznictwie wyrażony został pogląd, że zadaniem organu rozpoznającego sprawę, dotyczącą przyznania specjalistycznych usług opiekuńczych, jest precyzyjne ustalenie, czy i jakiego rodzaju usługi w danym przypadku są niezbędne, ustalenie zakresu tych usług, miejsca i okresu ich świadczenia, jak również znalezienie podmiotu, który na zlecenie organu usługi te będzie realizował (wyrok NSA z dnia 13 listopada 2009 r.). Decyzja administracyjna o przyznaniu specjalistycznych usług opiekuńczych bez wskazania zakresu, okresu i miejsca ich świadczenia byłaby pozbawiona w swej istocie rozstrzygnięcia, przez co byłaby niewykonalna, a zatem – nieważna (wyrok WSA w Krakowie z dnia 29 czerwca 2017 r.).

Materialnoprawną podstawą decyzji organów przyznających specjalistyczne usługi opiekuńcze jest Ups. Usługi te mogą być przyznane dzieciom z powodu ich choroby lub niepełnosprawności, pozbawionych dostępu do zajęć rehabilitacyjnych i rewalidacyjno-wychowawczych, jeśli nie mają możliwości uzyskania dostępu do zajęć świadczonych przez inne zobowiązane podmioty. Zgodnie z art. 50 ust. 2 Ups specjalistyczne usługi opiekuńcze mogą być przyznane również osobie, która wymaga pomocy innych osób, a rodzina, a także wspólnie niezamieszkujący małżonek, wstępni, zstępni nie mogą takiej pomocy zapewnić. S. Nitecki uważa, że użyty przez ustawodawcę zwrot „nie mogą takiej pomocy zapewnić” należy ujmować w sposób bardzo szeroki. Zdaniem tego autora to osoby, które nie są w stanie osobiście takiej opieki sprawować, jak również nie są takiej opieki zapewnić, wykorzystując inne dostępne im środki i uprawnienia (Nitecki, 2013, s. 407). Jako przykład przedstawię znaną mi sytuację, kiedy lekarz psychiatra prowadzący leczenie dziecka zalecił pracę nad nim w domu, wskazując godziny pracy i pomoce

niezbędne do leczenia. Opracowano w tym celu program symulacyjny. Jednakże z jego treści wynikało, że jest on przygotowany do systematycznego prowadzenia w domu przez rodziców, tj. 2–3 razy dziennie, po ok. 20–25 minut. Oznaczało to, że na rodzicach ciążył obowiązek realizowania tego programu. Przyznając tego typu świadczenie nie można omijać udziału rodzica dziecka w życiu rodziny, którzy w badanych przez mnie przypadkach niejednokrotnie pozostają bez pracy i mają możliwości, aby pomagać i uczestniczyć w życiu rodziny. Uprawnienia wynikające z przepisów Ups mają charakter subsydiarny, co oznacza, że uzupełniają środki, możliwości i uprawnienia własne osoby objętej systemem świadczeń z pomocy społecznej. Zatem osoba uprawniona do uzyskania pomocy w postaci specjalistycznych usług opiekuńczych dla dziecka nie może oczekiwać, że ta forma pomocy zaspokoi jej wszelkie oczekiwania i potrzeby, bez konieczności wykorzystania również innych form pomocy czy środków związanych z możliwością uzyskania tego typu świadczeń (wyrok WSA w Krakowie z dnia 30 maja 2017 r., wyrok WSA w Krakowie z dnia 11 października 2017 r.).

Zgodnie z art. 50 ust. 3 Ups usługi opiekuńcze obejmują pomoc w zaspokajaniu codziennych potrzeb życiowych, opiekę higieniczną zaleconą przez lekarza, pielęgnację oraz w miarę możliwości zapewnienie kontaktów z otoczeniem. Natomiast specjalistyczne usługi opiekuńcze (art. 50 ust. 4 Ups) to usługi dostosowane do szczególnych potrzeb wynikających z rodzaju schorzenia lub niepełnosprawności, świadczone przez osoby ze specjalistycznym przygotowaniem zawodowym. Użycie przez ustawodawcę sformułowania „szczególnych potrzeb” łączy się z art. 3 ust. 3 Ups stwierdzającym, że rodzaj, forma i rozmiar świadczenia powinny być dostosowane odpowiednio do okoliczności uzasadniających udzielenie pomocy. Nie budzi wątpliwości, że indywidualizacja świadczeń umożliwia wypełnienie celów pomocy społecznej. Zatem słuszny jest pogląd judykatury, że intencją ustawodawcy nie jest przyznanie osobie jakichkolwiek usług, lecz poprzedzonych bardzo dokładnym rozeznaniem i dostosowaniem ich do stanu zdrowia tej osoby oraz jej sytuacji rodzinnej (wyrok WSA w Bydgoszczy z dnia 8 października 2019 r.). Mając doświadczenie zawodowe, mogę stwierdzić, że specjalistyczne usługi opiekuńcze u dzieci z autyzmem powinny być zorganizowane w taki sposób, by gwarantowały stałość miejsca, czasu a w szczególności osób z nimi pracujących. Daje to dziecku z autyzmem duże poczucie bezpieczeństwa. Nie może umknąć uwadze sytuacja obecnie panująca w kraju, czyli stan epidemii koronawirusa, w wyniku którego dzieci długo nie uczęszczały do przedszkola czy szkoły. Zajęcia prowadzono zdalnie w przypadku dzieci niepełnosprawnych nie zawsze spełniały swoje zadania, a specjalistyczne usługi opiekuńcze były przez dłuższy czas całkowicie zawieszane. Powodowało to w niektórych przypadkach regres u dziecka. Terapia dziecka autystycznego stanowi proces uczenia, wymagający od terapeuty systematyczności i cierpliwości, a od rodzica – samodyscypliny, bo dzieci te, inaczej niż prawidłowo się rozwijające, potrzebują wielokrotnionych oddziaływań stymulujących (Błasiak-Tytuła, Orłowska-Popek, 2018, s. 46).

W tekstach specjalistycznych autorzy stwierdzają, że dzieci z autyzmem, z powodu zaburzeń w spostrzeganiu i przetwarzaniu informacji, a także słabej centralnej koherencji, potrzebują specjalnego uporządkowania otoczenia. Daje im to poczucie kontroli nad doświadczanymi zdarzeniami oraz możliwość ich antycypacji. Organizacja otoczenia zakłada uporządkowanie wszystkich elementów środowiska, takich jak: przestrzeń, czas, język (sposób komunikowania), liczba osób pracujących z dzieckiem, zajęć oraz aktywności. Sposób pracy z dzieckiem uwarunkowany jest nie tylko jego wiekiem i poziomem rozwoju intelektualnego, ale również

innymi aspektami jego funkcjonowania. Aby zapewnić dziecku optymalne warunki rozwoju i wykorzystać jego szanse na osiągnięcie możliwie najlepszych efektów, warto łączyć różne podejścia i strategie (Garncarz, Rybka, 2012, s. 52). W literaturze przedmiotu podkreśla się, że nie istnieje aktualnie żadna metoda, która byłaby skuteczna we wszystkich przypadkach autyzmu. Wiąże się to prawdopodobnie z ogromnym zróżnicowaniem tego zaburzenia. Mimo to należy wciąż próbować ją odnaleźć. Cierpliwość i miłość są sprzymierzeńcami w drodze do celu (Szeleler, 2007, s. 127).

Według art. 50 ust. 5 Ups OPS, przyznając usługi opiekuńcze, ustala ich zakres, okres i miejsce świadczenia. Mówiąc o miejscu świadczenia specjalistycznych usług należy wspomnieć o miejscu faktycznego realizowania tych usług, np. w miejscu zamieszkiwania dziecka, w przedszkolu czy w szkole. Podjęcie takiej decyzji winno wynikać z ustaleń przeprowadzonych podczas rodzinnego wywiadu środowiskowego. Jeżeli pracownik socjalny stwierdzi, że rodzic wykorzystując własne możliwości jest w stanie zapewnić dziecku zajęcia terapeutyczne (rozwojowe) w miejscu zamieszkania, to miejscem wykonywania usług będzie mieszkanie. W doktrynie podnosi się, że dla dzieci z autyzmem wskazane są usługi indywidualne, w środowisku dziecka – w miejscu zamieszkania, nauki lub rekreacji. (Rajner, Wroniszewski, 2002, s. 29). W przypadku złych warunków mieszkaniowych dziecka, stwierdzonych przez pracownika socjalnego, możliwe jest podjęcie decyzji realizacji tych usług w innym miejscu (przedszkolu, szkole, oddziale specjalnym). Jednakże organy pomocy społecznej mają możliwość ich przyznania dopiero po uzyskaniu zgody dyrektora placówki na świadczenie specjalistycznych usług opiekuńczych na terenie tych jednostek. Zatem uczestnictwo osoby świadczącej usługę na ich terenie w obecnym stanie prawnym jest możliwe, ale uzależnione od decyzji dyrektorów tych placówek (wyrok WSA w Gliwicach z dnia 30 czerwca 2008 r.).

Udzielając pomocy w postaci specjalistycznych usług opiekuńczych dla dziecka, organ winien mieć na uwadze także przepisy Rozporządzenia Ministra Polityki Społecznej z dnia 22 września 2005 r. w sprawie specjalistycznych usług opiekuńczych, zwanego dalej rozporządzeniem. Wymienione w rozporządzeniu rodzaje specjalistycznych usług opiekuńczych obejmują m.in.: uczenie i rozwijanie umiejętności niezbędnych do samodzielnego życia (§ 2 pkt 1), rehabilitację fizyczną i usprawnianie zaburzonych funkcji organizmu w zakresie nieobjętym przepisami dotyczącymi świadczeń opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (§ 2 pkt 3) oraz zapewnienie dzieciom i młodzieży dostępu do zajęć rehabilitacyjnych i rewalidacyjno-wychowawczych w wyjątkowych przypadkach, jeżeli nie mają możliwości uzyskania dostępu do zajęć realizowanych zgodnie z przepisami o ochronie zdrowia psychicznego (§ 2 pkt 5).

Rozporządzenie określa również kwalifikacje osób świadczących specjalistyczne usługi opiekuńcze wskazując, że powinny one wykonywać zawód pracownika socjalnego, psychologa, pedagoga, logopedy, terapeuty zajęciowego, pielęgniarki, asystenta osoby niepełnosprawnej, opiekunki środowiskowej, specjalisty w zakresie rehabilitacji medycznej, fizjoterapeuty lub inny zawód dający wiedzę i umiejętności pozwalające świadczyć określone specjalistyczne usługi (§ 3 ust. 1). W przypadku usług specjalistycznych osoby te muszą legitymować się co najmniej półrocznym stażem w jednej z wymienionych placówek medycznych, terapeutycznych bądź oświatowych (§ 3 ust. 2). Osoby świadczące usługi w zakresie kształtowania umiejętności zaspokajania potrzeb życiowych i społecznego funkcjonowania, motywowania, prowadzenia tre-

ningów samoobsługi muszą posiadać przeszkolenie i doświadczenie w zakresie: umiejętności kształtowania motywacji do akceptowanych przez otoczenie zachowań, kształtowania nawyków celowej aktywności, prowadzenia treningu zachowań społecznych. Podkreślić należy, że ustawodawca nie ogranicza się do jednego czy dwóch zawodów lub specjalności, które mogą świadczyć tego typu usługi, co uważam za właściwe, gdyż różne kwalifikacje do wykonywania tych usług zapewnią różne metody terapeutyczne dla dzieci niepełnosprawnych. Mimo tego, co wynika z badań przeprowadzonych w ośrodkach pomocy społecznej, w Polsce często przejawia się brak możliwości pozyskania specjalisty mającego odpowiednią wiedzę i doświadczenie zawodowe. W sytuacji, gdy mimo podjętych przez OPS starań, nie uda się zatrudnić osoby posiadającej odpowiednie kwalifikacje zawodowe, to taka okoliczność uzasadnia podstawę do odmowy przyznania świadczeń w formie specjalistycznych usług opiekuńczych (wyroki: NSA z dnia 19 grudnia 2008 r., NSA z dnia 7 maja 2015 r., WSA we Wrocławiu z dnia 24 października 2019 r.).

Przyznanie specjalistycznych usług opiekuńczych ma charakter obligatoryjny, co oznacza, że usługi te muszą być przyznane w przypadku spełnienia ustawowych przesłanek. Decyzje w sprawie tych usług mają charakter uznaniowy w części odnoszącej się do ich zakresu, okresu i miejsca świadczenia. Rozstrzygnięcie w sprawie przyznania specjalistycznych usług opiekuńczych dla dziecka zapada w ramach tak zwanego uznania administracyjnego, jak wynika z art. 7 ustawy z dnia 14 czerwca 1964 r. Kodeks postępowania administracyjnego, w sposób zgodny ze słusznym interesem obywatela, o ile nie stoi temu na przeszkodzie interes społeczny i możliwości organu w zakresie posiadanych uprawnień i środków. Uznanie administracyjne, choć nie nakazuje organowi spełnienia każdego żądania wnioskodawcy, to nie pozwala mu jednak na dowolność w załatwieniu sprawy. Orzekając w sprawie przyznania specjalistycznych usług opiekuńczych dla dziecka, organ ma obowiązek wziąć pod uwagę wskazówki co do zasad udzielania pomocy społecznej osobom potrzebującym, pamiętając nie tylko o tym, że rodzaj, forma i rozmiar świadczenia powinny być odpowiednie do okoliczności uzasadniających udzielenie pomocy (art. 3 ust. 3 Ups), ale i o tym, że potrzeby osób i rodzin korzystających z pomocy społecznej powinny zostać uwzględnione, jeżeli odpowiadają celom i mieszczą się w możliwościach pomocy społecznej (art. 3 ust. 4 Ups). Ponadto udzielenie pomocy w formie specjalistycznych usług opiekuńczych uzależnione jest również od zaistnienia dodatkowej przesłanki, którą jest brak możliwości członków rodziny do sprawowania opieki. Zatem zarówno z decyzji przyznającej świadczenia, jak i odmowy przyznania, musi precyzyjnie wynikać, dlaczego zapadło takie a nie inne rozstrzygnięcie oraz jakimi przesłankami organ się kierował przy jego wydawaniu (wyrok WSA w Szczecinie z dnia 5 lipca 2018 r.). Przyznając świadczenie, organ zobowiązany jest wskazać okres, w jakim będzie ono wykonywane, jego częstotliwość i wymiar godzinowy.

Kontrola decyzji uznaniowej dokonywana przez sąd administracyjny polega na zbadaniu jej zgodności z prawem bez wnikania w celowość rozstrzygnięcia w niej zawartego. Ma ustalić, czy dopuszczalne było wydanie decyzji zawierającej określone w niej rozstrzygnięcie, czy organ przy wydaniu decyzji nie przekroczył granic uznania dozwolonego prawem oraz czy właściwie ocenił stan faktyczny sprawy i czy należycie uzasadnił rozstrzygnięcie z uwzględnieniem obowiązujących przepisów prawa (wyrok WSA w Szczecinie z dnia 8 września 2010 r.). Uznaniowy charakter decyzji w sprawie pomocy społecznej w formie specjalistycznych usług opiekuńczych dla dziecka powoduje, że nawet w przypadku spełnienia wszystkich ustawowych przesłanek

organ pomocy społecznej może przyznać ją w wymiarze i zakresie, który uzna za niezbędny (wyrok WSA w Olsztynie z dnia 22 listopada 2018 r.).

FINANSOWANIE I ODPLATNOŚĆ ZA SPECJALISTYCZNE USŁUGI OPIEKUŃCZE DLA DZIECI

Zapewnienie specjalistycznych usług opiekuńczych – zgodnie z art. 18 ust. 3 Ups – jest zadaniem zleconym z zakresu administracji rządowej realizowanym przez gminę. Także same zadania realizowane są przez gminy, przy czym środki na realizację tych zadań pochodzą z budżetu państwa, nie zaś ze środków własnych gminy. Ponadto gminy zobowiązane są kierować się zasadą gospodarności wydatkowanych środków finansowych oraz mieć na uwadze dyscyplinę budżetową.

Przyjmuje się, że tego rodzaju usługi są formą świadczeń o charakterze odpłatnym. Zgodnie z § 4 rozporządzenia odpłatność za specjalistyczne usługi dla dzieci ustala OPS właściwy ze względu na miejsce zamieszkania osoby wymagającej pomocy w tej formie, na wniosek osoby zainteresowanej lub jej opiekuna, w zależności od posiadanego dochodu na osobę w rodzinie. Minimalny poziom dochodu, od którego jest obliczana wysokość odpłatności, odpowiada aktualnie obowiązującemu kryterium dochodowemu osoby samotnie gospodarującej, o którym mowa w art. 8 ust. 1 pkt 1 Ups, tj. kwocie 701 zł, co oznacza, że jeżeli dochód na osobę w rodzinie nie przekroczy tej kwoty, usługi będą świadczone nieodpłatnie. Procentowy wskaźnik odpłatności uzależniony jest od ustalonych w Rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 11 lipca 2018 r. w sprawie zweryfikowanych kryteriów dochodowych oraz kwot świadczeń pieniężnych z pomocy społecznej. Obecnie kryterium dochodowe dla osoby samotnie gospodarującej ustalone jest w wysokości 701 zł, dla osoby w rodzinie – w wysokości 528 zł (a od 1 stycznia 2022 r. będą kwoty odpowiednio: 776 zł i 600 zł). W przypadku dzieci będzie brane pod uwagę kryterium dla osoby w rodzinie. Kryteria dochodowe ulegają zmianie co 3 lata. Cenę 1 godziny tych usług ustala OPS na podstawie analizy kosztów realizacji tego zadania lub wynika ona z umowy zawartej przez OPS z podmiotem przyjmującym zlecenie realizacji zadania. Opłata za specjalistyczne usługi opiekuńcze stanowi iloczyn ceny wskaźnika odpłatności określonego w tabeli § 4 ust. 3 rozporządzenia oraz liczby godzin świadczonych w ciągu miesiąca. Jeżeli wyliczona kwota odpłatności jest niższa od kwoty określonej w art. 38 ust. 4 Ups, czyli obecnie 20 zł, wówczas odpłatności nie pobiera się (§ 4 ust. 7 rozporządzenia). Użyte w rozporządzeniu sformułowanie „nie pobiera się” oznacza, że organ jest obowiązany w decyzji administracyjnej ustalić wysokość tej opłaty, jednakże mając na względzie treść § 4 ust. 7 rozporządzenia powinien zamieścić w niej informację, że odpłatność nie będzie pobierana (Nitecki, 2013, s. 414). Odpłatność za takie usługi wnosi się zgodnie z wydaną decyzją administracyjną w terminie do 15 dnia każdego miesiąca następującego po miesiącu, w którym wykonano usługę na rzecz dziecka.

Nie może braknąć także informacji, że rodzina bądź opiekun dziecka w szczególnie uzasadnionych przypadkach mogą ubiegać się o częściowe lub całkowite zwolnienie z ponoszenia odpłatności na czas określony (§ 6 rozporządzenia) zwłaszcza ze względu na: konieczność korzystania z co najmniej z dwóch rodzajów specjalistycznych usług, ponoszenia opłat za pobyt członka rodziny w domu pomocy społecznej lub ośrodka wsparcia i za pobyt członka rodziny w placówce opiekuńczo-wychowawczej, leczniczo-rehabilitacyjnej, opiekuńczo-leczniczej

lub pielęgnacyjno-opiekuńczej, korzystania przez więcej niż jedną osobę w rodzinie z pomocy w formie specjalistycznych usług lub usług opiekuńczych, w tym co najmniej jedną przewlekłą chorobą, wystąpienia zdarzenia losowego. W orzecznictwie sądów administracyjnych ugruntowane jest stanowisko, że występujące w przepisach prawa pomocy społecznej pojęcie „szczególnie uzasadnionego przypadku” odnosić należy do przypadków zupełnie wyjątkowych, gdy sytuacja życiowa osoby lub rodziny ponad wszelką wątpliwość, bez konieczności wnikliwych zabiegów interpretacyjnych, pozwala stwierdzić, że jest nadzwyczajna, dotkliwa w skutkach i głęboko ingerująca w plany życiowe, a wynika ze zdarzeń nienależących do zdarzeń codziennych. Są to zdarzenia występujące okazjonalnie, wymagające wielu niefortunnych zbiegów okoliczności czy wykraczające poza możliwości ludzkiej zapobiegliwości (wyrok WSA w Lublinie z dnia 3 marca 2020 r.). Podkreślić należy, że strona ma prawo do wielokrotnego wystąpienia z wnioskiem o zwolnienie z ponoszenia odpłatności za usługę dla dziecka. Niemniej jednak wniosek taki może dotyczyć tylko zwolnienia na przyszłość (wyrok WSA w Białymstoku z dnia 30 czerwca 2017 r.). Zdaniem I. Sierpowskiej oczywiste jest, że tych usług nie można wykonać wstecz, ale roszczenia świadczeniobiorców co do wstecznego oddziaływania świadczenia mogą się wiązać z ponoszoną przez nich odpłatnością (Sierpowska, 2017).

Jak zaznacza S. Nitecki, prawodawca nie wskazał, w jakiej prawnej formie następuje ustalenie ceny przez OPS, zatem należy uznać, że nastąpi to w formie właściwej dla podejmowania jednostronnych działań, czyli będzie to zarządzenie kierownika ośrodka (Nitecki, 2013, s. 417). Jednakże zanim kierownik wyda zarządzenie w sprawie ustalenia ceny, zastosuje procedurę właściwą do wyboru podmiotu świadczącego te usługi. Analizując sposób wyboru tego podmiotu przez ośrodki pomocy społecznej doszłam do przekonania, że brak jest jednolitego sposobu wyłonienia wykonawcy. Niektóre ośrodki pomocy społecznej wybierały wykonawcę na podstawie przepisów ustawy z dnia 29 stycznia 2004 r. Prawo zamówień publicznych (dalej Pzp), głównie trybu przetargu nieograniczonego (art. 39), zamówienia na usługi społeczne (138o), a od 1 stycznia 2021 r. wybierają zgodnie z ustawą z dnia 11 września 2019 r. Prawo zamówień publicznych w trybie podstawowym bez negocjacji (art. 275 pkt 1), otwartego konkursu ofert na realizację zadania publicznego na podstawie Ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (dalej UDPPiW), zapytania ofertowego, rozeznania rynku. Inne ośrodki zatrudniają specjalistów na umowę o pracę bądź umowę zlecenie.

Należy podkreślić, że art. 25 Ups umożliwia organom administracji rządowej i samorządowej zlecenie realizacji zadań z zakresu pomocy społecznej przez udzielanie dotacji na finansowanie lub dofinansowanie realizacji zadania zleconego organizacjom pozarządowym, o których mowa w art. 3 ust. 2 UDPPiW, oraz podmiotom wymienionym w art. 3 ust. 3 UDPPiW. Przepis ten koresponduje z art. 2 ust. 2 Ups, według którego pomoc społeczną organizują organy administracji rządowej i samorządowej współpracując w tym zakresie na zasadzie partnerstwa z podmiotami niepublicznymi. Zdaniem S. Niteckiego przy zlecaniu zadań z zakresu pomocy społecznej zastosowanie mają unormowania zamieszczone w Ups i w UDPPiW a nie w Pzp (Nitecki, 2013, s. 280). Powyższe przemawia za tym, że przepisy te umożliwiają zlecenie realizacji na przykład świadczeń specjalistycznych usług opiekuńczych na rzecz dzieci niepełnosprawnych, w tym z autyzmem, organizacjom pozarządowym.

Z analizy procedur wyboru wykonawcy do realizacji tego rodzaju usług przez ośrodki pomocy społecznej w latach 2016–2019 wynika, że z prawa zlecenia realizacji zadań organizacjom

pozarządowym oraz podmiotom wymienionym w art. 3 ust. 3 UDPPiW korzystało tylko 14,46% organów samorządowych. Natomiast Pzp stosowało 20,48% organów samorządowych, 1,20% stosowało procedurę mieszaną, tj. w pierwszej połowie roku Pzp, a w drugiej połowie roku – na podstawie UDPPiW. Natomiast 63,86% nie podjęło żadnej z powyższych procedur. Należy stwierdzić, że organy samorządowe nie wykorzystują przysługującego im uprawnienia korzystania ze zlecenia realizacji zadań z zakresu pomocy społecznej w formie specjalistycznych usług opiekuńczych dla dzieci niepełnosprawnych, w tym z autyzmem, organizacjom pozarządowym. Jednakże spośród badanych ośrodków pomocy społecznej w Polsce 32,53% tego rodzaju usługi świadczą organizacje pozarządowe, co oznacza, że ich oferty składane w trybie Pzp uznawane są niejednokrotnie za najkorzystniejsze.

Warto zadać sobie pytanie, dlaczego ustawodawca w Ups wskazał zlecenie zadań z zakresu pomocy społecznej m. in. organizacjom pozarządowym? W literaturze przedmiotu podkreśla się, że zadania organizacji pozarządowych koncentrują się przede wszystkim wokół zaspokajania potrzeb społecznych i indywidualnych, kształtowania czynnej postawy obywatelskiej (Toczyski, 1984, s. 14–15). Mają one charakter działalności instytucji „bliższych obywatelowi” i ukierunkowane są na zaspokajanie różnych potrzeb społecznych. Organizacje pozarządowe to miejsce, gdzie społeczność spotyka się, poznaje, wymienia poglądy, wspiera się w działaniu i tworzy tzw. kapitał społeczny, który definiowany jest jako umiejętność współpracy międzyludzkiej w obrębie grup i organizacji w celu realizacji wspólnych interesów (Fukuyama, 1997, s. 20). Organizacje konstruowane przez społeczeństwo lepiej realizują cele publiczne niż instytucje tworzone przez państwo. Pracowników administracji publicznej z powodu pozostawania w ramach urzędniczego stosunku pracy uznaje się, że wykonują ją odtwórczo, nie angażując się osobiście w realizowane działania. Ma to stanowić czynnik odróżniający sposób wykonywania założonych działań przez osoby funkcjonujące w ramach organizacji pozarządowych, co sprawia, że jakość realizowania przez nie zadań jest wyższa (Kledzik, 2013, s. 109). Innym argumentem przemawiającym za zlecaniem zadań organizacjom pozarządowym jest to, że sektor pozarządowy ma dużą siłę przebiccia w osiąganiu swoich celów, szybko się profesjonalizuje, świadczy różnorodne usługi socjalne, nawet bardzo wyspecjalizowane (Tyrakowski, 2007, s. 187). Podkreśla się, że pozytywnym asumptem zaspokajania potrzeb obywateli przez organizacje pozarządowe są kwestie finansowe, gdyż ich usługi niejednokrotnie są tanie. Jest to spowodowane chociażby faktem, że w organizacjach pozarządowych pracują nie pobierający wynagrodzenia wolontariusze (Staśkiewicz, 2017, s. 176).

Tabela 1. Najniższe stawki płacone za świadczenie specjalistycznych usług dla dzieci organizacjom pozarządowym i innym wykonawcom w latach 2016–2019

Najniższa stawka wypłacana za świadczenie specjalistycznych usług opiekuńczych dla dzieci	2016	2017	2018	2019
organizacji pozarządowej	11,93 zł	16,40 zł	19,30 zł	20 zł
innemu podmiotowi niż organizacja pozarządowa	14,98 zł	16,50 zł	20,10 zł	23 zł

Źródło: opracowanie własne.

Przedstawione najniższe stawki wypłacane były za wykonywanie specjalistycznych usług opiekuńczych dla dzieci w województwach: lubelskim, śląskim, małopolskim i podkarpackim.

Tabela 2. Najwyższe stawki płacone za świadczenie specjalistycznych usług dla dzieci organizacjom pozarządowym i innym wykonawcom w latach 2016–2019

Najwyższa stawka wypłacana za świadczenie specjalistycznych usług opiekuńczych dla dzieci	2016	2017	2018	2019
organizacji pozarządowej	60,00 zł	100,00 zł	110,00 zł	120,00 zł
innemu podmiotowi niż organizacja pozarządowa	142,27 zł	142,27 zł	142,27 zł	130,00 zł

Źródło: opracowanie własne.

Wykazane najwyższe stawki wypłacane były za wykonywanie specjalistycznych usług opiekuńczych dla dzieci w województwach: dolnośląskim, lubuskim, wielkopolskim i łódzkim. Oba zestawienia potwierdzają ugruntowany pogląd, że usługi wykonywane przez organizacje pozarządowe są opłacane na zdecydowanie niższym poziomie.

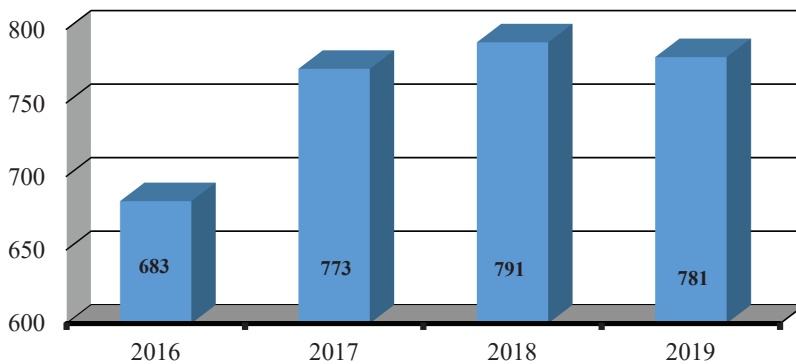
Jednostki samorządu terytorialnego nie mają dużych środków finansowych na ten cel. Konsekwencją tego jest odejście osób wykonujących usługi i problem ośrodków pomocy społecznej. Podczas analizy świadczenia tego typu usług wielokrotnie napotykałam na komentarze o trudności zatrudnienia specjalistów, które wynikają zwłaszcza z różnicy kwoty gwarantowanej przez wojewodę w stosunku do panujących cen rynkowych. Inne ośrodki pomocy społecznej uznawały, że małe jest zainteresowanie świadczeniem takiej pracy przez osoby posiadające odpowiednie kwalifikacje ze względu na niskie płace.

Innym problemem była trudność w wyborze wykonawcy, czyli brak osób spełniających kryteria z rozporządzenia, a osoby spełniające wymagania nie chciały świadczyć usług za stawkę, którą OPS mógł zaoferować, szczególnie dotyczyło to małych gmin wiejskich. Kierownicy OPS twierdzą, że pozyskanie specjalistów z pobliskich miast wiąże się z kosztami. Kwota dotacji dla gmin ustalana przez wojewodę na realizację i obsługę zadania z zakresu administracji rządowej, polegającego na organizowaniu i świadczeniu specjalistycznych usług opiekuńczych, nie jest wystarczająca na opłacenie tych usług. Specjaliści cenią godzinę swojej pracy dużo więcej, doliczają koszty telefonów, dojazdów, narzędzi dydaktycznych. W niektórych ośrodkach zasygnalizowano brak konkurencji wykonawców, co skutkuje unieważnianiem postępowań przetargowych, a także czasochłonną procedurą. Nie może umknąć uwagi fakt, że problemy w pozyskaniu specjalistów do realizacji specjalistycznych usług opiekuńczych dla dzieci niepełnosprawnych zgłosiło aż 30,12% badanych ośrodków pomocy społecznej.

W trakcie mojej pracy dostrzegłam, że w ostatnich latach nastąpił wzrost liczby dzieci wymagających specjalistycznych usług, w tym dzieci z autyzmem. To samo zjawisko opisywane jest w literaturze przedmiotu – następuje tendencję zwiększania liczby dzieci ze spektrum autyzmu (ASD). Do specjalistów trafia coraz więcej dzieci z charakterystycznymi dla ASD problemami (Jeżewska-Krasnodębska, Krasnodębski, 2018, s. 47). Autyzm jako całościowe zaburzenie

rozwoju dziecka o podłożu neurologicznym dotyczy tysięcy dzieci w całej Polsce. Osoby z autyzmem mają problemy z mówieniem, postrzeganiem świata, rozumieniem relacji społecznych. Według Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) autyzm występuje u 1 na 100 dzieci, co oznacza, że w Polsce żyje ich około 400 000. (Informacja ze strony internetowej: <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/swiatowy-dzien-swiadomosci-autyzmu-2020>). Przyrost przypadków autyzmu wynosi od 10 do 17% rocznie (Cieszyńska, 2011, s. 16). Organizacja Narodów Zjednoczonych oficjalnie uznała zaburzenia ze spektrum autyzmu za jeden z najpoważniejszych problemów zdrowotnych świata obok raka, cukrzycy czy AIDS. (Informacja ze strony internetowej: <https://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/kancelaria/aktywnosc-mistrzow/art,457,konferencja-o-aktywizacji-zawodowej-osob-z-autyzmem.html>).

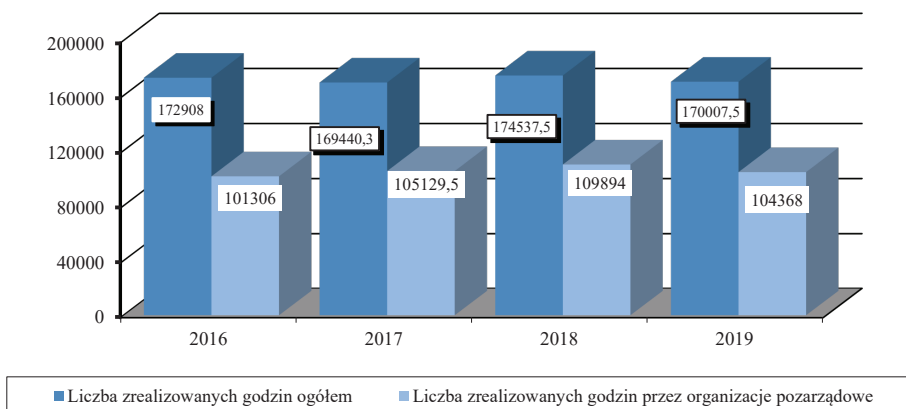
Wykres 1. Liczba dzieci, którym świadczone specjalistyczne usługi opiekuńcze dla dzieci w latach 2016–2019

Źródło: opracowanie własne.

Powyższy wykres potwierdza tendencję wzrostową liczby dzieci, którym świadczone specjalistyczne usługi opiekuńcze, w tym z autyzmem. W 2017 r. nastąpił wzrost o ponad 13%, w 2018 r. o prawie 16% w porównaniu z 2016 r. W 2019 r. nastąpił niewielki spadek w odniesieniu do 2018 r. o 1,26%.

Wykres 2. Liczba zrealizowanych godzin przez organizacje pozarządowe w porównaniu z ogólną liczbą godzin

Źródło: opracowanie własne.

Z powyższego zestawienia należy sformułować optymistyczny wniosek: organizacje pozarządowe w porównaniu do ogółu wykonanych godzin specjalistycznych usług opiekuńczych dla dzieci, w tym dzieci z autyzmem, realizują te usługi w wymiarze 58,59% w 2016 r., 62,05% w 2017 r., 62,96% w 2018 r. i 61,39% w 2019 r. Każdego roku organizacje pozarządowe świadczą te usługi w coraz większej liczbie godzin. W 2019 r. zaznaczył się niewielki spadek przy jednoczesnym obniżeniu ogółu godzin.

DOBRE PRAKTYKI

– STOWARZYSZENIE POMOCY SPOŁECZNEJ AD ASTRAM W DĘBICY

Stowarzyszenie Pomocy Społecznej Ad Astram w Dębicy swoją działalność rozpoczęło w 2002 r. Status organizacji pożytku publicznego uzyskało dwa lata później. Działalność stowarzyszenia ma charakter służby społecznej. Jego nadrzędnym celem jest ograniczenie ubóstwa i wykluczenia społecznego osób nimi zagrożonych. Stowarzyszenie pozyskuje środki zewnętrzne na realizację programów mających na celu reintegrację społeczną i zawodową następujących grup społeczności lokalnej: osób starszych, chorych, niepełnosprawnych, w tym także z niepełnosprawnością umysłową, dotkniętych przemocą, w tym przemocą domową, rodzin wielodzietnych, samotne matki, a także dzieci i młodzież, w tym również dzieci autystyczne i ich rodziny.

Stowarzyszenie zaangażowane jest w niesienie pomocy na rzecz dzieci niepełnosprawnych, m.in. przez organizowanie zajęć terapeutycznych, dzięki pozyskanym środkom finansowym z różnych projektów, współdziałaniu z innymi podmiotami. Z uwagi, że działalność stowarzyszenia była i jest bardzo szeroka, pragnę zaprezentować kilka dobrych praktyk obejmujących

lata 2014–2020, a informacje pozyskałam z przeprowadzonych rozmów z przewodniczącą stowarzyszenia Kingą Chojecką-Krasoń oraz sekretarzem stowarzyszenia Agnieszką Baster.

Stowarzyszenie realizowało projekt „Tacy sami”, który skierowany był do 26 dzieci autystycznych i ich rodziców z powiatu dębickiego i ropczycko-sędziszowskiego. Przedmiotem działań przede wszystkim były usługi terapeutyczne.

W ramach innego programu „Mała inwestycja w siebie” udział wzięło 40 dzieci i młodzieży z placówek wsparcia dziennego. Celem tego projektu była pomoc uczniom zagrożonym niepowodzeniami szkolnymi, aby umożliwić im osiągnięcie sukcesów na miarę ich możliwości, organizacja zajęć rozwijających zainteresowania i pasje uczniów, zagospodarowanie czasu wolnego, zachęcenie do nauki i poszukiwania przyszłości odpowiedniego dla siebie zawodu. W ramach tego projektu zaplanowano zajęcia z pedagogami, doradcą zawodowym, warsztaty tańca Latino, zajęcia z aerobiku, squash, warsztaty piękna oraz hipoterapię. Bawiąc się (m. in. z chustą) dzieci ćwiczyły refleks i spostrzegawczość, jak również zwinność czy zręczność. Prowadzono także warsztaty biblioterapii, których celem było zachęcanie dzieci i młodzieży do czytania książek, dzięki czemu nastąpiło wzbogacenie ich zasobu słownictwa, kształtowanie umiejętności poprawnego porozumiewania się, umiejętności słuchania ze zrozumieniem, wyciszania się i koncentracji uwagi. Podczas zajęć dzieci wykonywały prace plastyczne na podstawie przeczytanych lub wysłuchanych fragmentów literatury.

Program „Mały człowiek – duże szanse” realizowany był przez Stowarzyszenie „Razem w przyszłość” w partnerstwie ze Stowarzyszeniem Pomocy Społecznej Ad Astram w Dębicy. Prowadzono zajęcia arteterapii i z trenerem kontaktów interpersonalnych. Celem było zapoznanie dzieci z treścią procesów komunikowania się, w tym aktywnego słuchania i zrozumienia, a także odkrycie swoich mocnych i słabych stron, wzbudzenia poczucia własnej wartości i akceptacji w grupie rówieśniczej. Dzieci uczestniczyły także w warsztatach ceramicznych i miały możliwość własnoręcznego tworzenia kubków i talerzy z gliny.

Inne zadanie publiczne „Razem ku lepszej przyszłości” miało na celu poprawę funkcjonowania 34 rodzin borykających się z problemem niepełnosprawności dziecka oraz wyrównywanie szans poprzez lepszy dostęp do rehabilitacji. Podczas spotkań dzieci miały możliwość ćwiczenia gry na różnych instrumentach, wykonywały utwory muzyczne oraz same komponowały swoją muzykę. Odbywała się także nauka samodzielnej obsługi komputera jako narzędzia służącego rozwojowi zainteresowań dzieci oraz użytecznego narzędzia do zabawy. Dzieci i młodzież z terenu powiatu dębickiego uczestniczyła w zajęciach arteterapii. Była to nie tylko terapia poprzez sztukę, ale przede wszystkim możliwość rozpoczęcia nowego, ciekawego hobby! Zajęcia plastyczne rozwijają wyobraźnię, myślenie, pamięć, uwagę, a zarazem uczą samodzielności, zaradności, dokładności, ładu oraz organizacji pracy.

W ramach kolejnego projektu „Aktywni razem” uczestnikami było 32 dzieci autystycznych i ich rodziców z terenu powiatu dębickiego oraz ropczycko-sędziszowskiego. Celem projektu była poprawa ich funkcjonowania przez zapewnienie dzieciom i ich rodzicom dostępu do specjalistycznych terapii umożliwiających rozwój emocjonalny, psychoruchowy, stymulujący ich funkcje poznawcze. W trakcie jego realizacji dzieci wzięły udział m. in.: w hipoterapii, dogoterapii, muzykoterapii, terapii behawioralnej, zajęciach z logopedą, fizjoterapeutą w warsztatach terapeutyczno-plastycznych oraz warsztatach terapeutyczno-teatralnych. Dziesięcioro dzieci autystycznych wzięło udział w indywidualnych zajęciach biofeedbacku. Te innowacyjne zajęcia

miały na celu wyregulowanie aktywności fal mózgowych, których wartości i układ zaburzony został przez długotrwałe działanie niekorzystnych czynników zewnętrznych czy wewnętrznych oraz zoptymalizowanie pracy mózgu przez uzyskiwanie możliwie najlepszych wartości i proporcji w układzie fal mózgowych. Trening ten odbywał się w formie zabawy. Podczas badania dzieci siedząc na fotelu twarzą w stronę monitora oglądały wideogry. Informacje uzyskane z obrazu dały rodzicom dzieci możliwość poznania reakcji ich mózgu. Treningi biofeedbacku umożliwiają poprawę koordynacji wzrokowo-ruchowej, szybkości zapamiętywania czy uczenia się. Biofeedback to metoda, z którą wiążą się duże nadzieje w rehabilitacji dzieci z autyzmem. Natomiast celem zajęć dogoterapii było wyzwalanie spontanicznej aktywności dziecka w zabawie z psem, doskonalenie sprawności ruchowej, stymulowanie zmysłów: słuchu, wzroku, dotyku i ćwiczenie koncentracji uwagi. Podczas tych zajęć odbywały się ćwiczenia adaptacyjne dzieci przez głaskanie, przytulanie, czesanie, prowadzenie oraz karmienie psa.

Projekty „STOP wykluczeniu” i „Drzwi zawsze otwarte na nowe wyzwania”, zrealizowane w latach 2018–2019, skierowane były na poprawę funkcjonowania dzieci niepełnosprawnych, ich relacji z rówieśnikami. Zadanie publiczne „Być jak inni” wykonano we współpracy z lokalną fundacją. Uczestnikami były dzieci i młodzież niepełnosprawna i ich rodzice. W ramach tego zadania realizowano zajęcia: terapię behawioralną, technikę Bowena, hydroterapię, logopedię, muzykoterapię, terapię pedagogiczną, integrację sensoryczną, integrację odruchów ustnotwarzowych, metodę NDT-Bobath. Celem kolejnego projektu „Nie jesteś sam” było ograniczenie zjawiska wykluczenia społecznego. Uczestnikami były dzieci i młodzież niepełnosprawna i ich rodzice. Zrealizowano zajęcia: indywidualne spotkania z psychologiem dla rodziców, integrację sensoryczną, metodą ruchu rozwijającego według Weroniki Sherborn, kinezylogii edukacyjnej Dennisona, muzykoterapii, dogoterapii, neurointegracji odruchów, terapii układu proprioceptywnego, terapii behawioralnej, gimnastyki korekcyjnej, refleksologii, terapii pedagogicznej, terapii ręki, korekcyjno-kompensacyjne, logopedii. W ramach tych projektów wsparciem objęto dzieci niepełnosprawne z terenu województwa podkarpackiego, w szczególności z powiatów: ropczycko-sędziszowskiego, w tym gmin: Ropczyce, Sędziszów Małopolski, Ostrów, Iwierzycy, Wielopole Skrzyńskie, oraz powiatu dębickiego.

W ramach innych działań stowarzyszenia zagospodarowano czas wolny dzieciom i młodzieży z placówek wsparcia dziennego, działających przy Miejskim Ośrodku Pomocy Społecznej w Dębicy, przekazując placówkom 40 zestawów puzzli i gier edukacyjnych.

Nie może także umknąć uwadze fakt, że od kilku lat Stowarzyszenie Pomocy Społecznej Ad Astram w Dębicy świadczy specjalistyczne usługi opiekuńcze, w tym dla dzieci z autyzmem, dla trzech ośrodków pomocy społecznej w województwie podkarpackim. Usługi te były i są realizowane przez terapeutów, którzy prowadzili indywidualne zajęcia z dziećmi w miejscu ich zamieszkiwania. Stowarzyszenie zatrudnia osoby wykonujące usługi zazwyczaj na podstawie umowy zlecenia. Kadra jest wysoko wyspecjalizowana, gdyż specjalistyczne usługi opiekuńcze świadczą m.in. pedagodzy, psychologowie, logopedzi, oligofrenopedagodzy, fizjoterapeuci, terapeuci zajęciowi, którzy realizują różne formy terapii przy wykorzystywaniu narzędzi, które zapewnia stowarzyszenie. Jednakże w pracy tej dostrzega się także negatywne aspekty, które przejawiają się często w pejoratywnym zachowaniu rodziców bądź opiekunów dziecka. Polegają one na częstym zmienianiu terapeuty, kiedy nie dostrzegają u dziecka szybkich postępów. Wymaganiu od nich niejednokrotnie wykonywania czynności wykraczających poza zakres wynikający

z umowy, np. transportu na inne zajęcia, zrobienia zakupów, nierzadko zadań naprawczych czy remontowych. W przypadku odmowy wykonywania ponadwymiarowych, nieuwzględnionych w decyzji administracyjnej czynności, terapeuci spotykają się z ogromną krytyką, wyzwiskami. Z badań w tym zakresie wynikało, że miała miejsce sytuacja, gdy jeden z rodziców rejestrował ukrytym aparatem pracę terapeuty. W tym przypadku zachowanie to znalazło finał w sądzie. Rodzice często nie mogą pogodzić się z niepełnosprawnością dziecka, a swoje frustracje wyładowują na terapeutę.

Inną ważną kwestią są niskie płace dla osób świadczących specjalistyczne usługi opiekuńcze, co nie zachęca terapeutów do realizowania tego typu usług.

Praca z dziećmi niepełnosprawnymi, w tym z autyzmem, to przede wszystkim satysfakcja. Terapeuci mają ogromne poczucie spełnienia, kiedy widzą sukcesy u dzieci, z którymi pracują. Jednakże używając słowa „sukces” nie należy dopatrywać się wygranej np. w olimpiadzie, tylko najmniejszy postęp, który wywołuje radość. Przedstawiony wycinek dobrych praktyk Stowarzyszenia Pomocy Społecznej Ad Astram w Dębicy potwierdza niezbędność działania tego typu organizacji w środowisku lokalnym.

PODSUMOWANIE

Przedstawione w opracowaniu rozważania na temat specjalistycznych usług opiekuńczych dla dzieci niepełnosprawnych, w tym z autyzmem, wskazują, że są to świadczenia niezbędne do lepszego funkcjonowania dziecka w rodzinie, miejscu nauki, w społeczeństwie. Analiza zawartych regulacji, orzecznictwa oraz opracowań w tym zakresie, pozwala na ocenę obecnych rozwiązań prawnych, odnoszących się do tego zagadnienia. Aktualne regulacje dotyczące zapewnienia przez państwo specjalistycznych usług opiekuńczych dla dzieci niepełnosprawnych, w tym z autyzmem, oceniam pozytywnie. Używając sformułowania „specjalistyczne” ustawodawca uznał, że jest to pomoc dla dziecka szczególnego rodzaju. Prawodawca zadbał o ustalenie kilku rodzajów usług dostosowanych do jego potrzeb a także o różnorodność specjalistów, którzy mogą prowadzić niejednorodne zajęcia terapeutyczne z dzieckiem.

Zasada subsydiarności, będąca ogólną zasadą pomocy społecznej, zobowiązuje rodzinę do wykorzystania swoich możliwości, uprawnień i zasobów, aby zaspokoić swe potrzeby, a OPS do wsparcia rodziny w najtrudniejszych dla niej chwilach przy uwzględnieniu możliwości finansowych organu. Aby rodzina mogła współprzyczynić się do świadczenia tego rodzaju usług, ustawodawca określił wskaźniki odpłatności, a rodzinom i dzieciom o najtrudniejszej sytuacji finansowej umożliwił nieodpłatne świadczenie usług. Nie brakuje też przesłanek szczególnie uzasadnionych do częściowego lub całkowitego zwolnienia z ponoszenia odpłatności.

Prawodawca umożliwił organom zlecać świadczenie usług organizacjom pozarządowym, dając tym legitymację właściwego, rzetelnego realizowania zadań publicznych. Specjalistyczne usługi opiekuńcze są wykonywane przez różne organizacje pozarządowe. Przykładem dobrych praktyk jest m. in. Stowarzyszenie Pomocy Społecznej Ad Astram w Dębicy, które w szczególności ukierunkowuje swoje cele na pomoc dziecku niepełnosprawnym oraz dziecku z autyzmem, świadcząc specjalistyczne usługi, a także realizując wiele programów i projektów na jego rzecz.

Mankamentem jest, że usługi te nie są finansowane jednakową stawką na terenie kraju. Dostrzega się, że są one lepiej płatne w województwach zachodnich Polski, natomiast wschodnie rejony kraju są znacznie gorzej finansowane. Niskie płace dla osób świadczących pomoc powodują odejście ich od dzieci, co niesie za sobą negatywne skutki dla ośrodków pomocy społecznej, wykonawców tych usług (m.in. organizacji pozarządowych), a w szczególności dla niepełnosprawnych dzieci.

Wszystkie powyższe uwagi skłaniają do refleksji ogólnej natury – model tego świadczenia jest adekwatny do potrzeb dziecka niepełnosprawnego. Jednakże w sprawie finansowania odpłatności dla wykonawców specjalistycznych usług opiekuńczych, opowiadam się za ustaleniem jednej stawki bądź tabeli określającej minimalny i maksymalny poziom wynagrodzenia dla terapeutów świadczących, poza umową o pracę, specjalistyczne usługi opiekuńcze.

BIBLIOGRAFIA

- Babiuch, H. (2014). Konstytucyjne prawa rodziców w zakresie wychowania dziecka. W: M. Jabłoński (red.), *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym* (s. 177–198). E-wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa.
- Błasiak-Tytuła, M., Orłowska-Popek, Z. (2018). Technika programowania języka w terapii dziecka ze spektrum autyzmu. *Forum Logopedy*, 23, 42–46.
- Bartoszewicz, M. (2014). *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*. W: M. Haczkowska, R. Balicki, K. Complak, A. Ławniczak, M. Masternak-Kubiak (red.). LexisNexis.
- Cieszyńska, J. (2011). *Wczesna diagnoza i terapia zaburzeń autystycznych*. Omega Stage Systems.
- Dziwięcka-Bokun, L. (2009). Bezpieczeństwo socjalne jako podstawa pokoju społecznego. W: J. Supernat (red.), *Między tradycją a przyszłością nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi* (s. 131–144). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Florczak-Wątor, M. (2019). *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*. W: P. Tuleja, P. Czarny, B. Naleziński, P. Radziejewicz (red.). Wolters Kluwer Polska.
- Fukuyama, F. (1997). *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Garlicki, L. (2003). *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*. Wydawnictwo Sejmowe.
- Garlicki, L., Zubik M. (red.) (2016). *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom II*, wyd. II. Wydawnictwo Sejmowe.
- Garncarz, A., Rybka, A. (2012). Terapia i Edukacja osób z autyzmem i niepełnosprawnością intelektualną. Próba integracji zagadnień. *Sztuka Leczenia*, 3-4, 47–68.
- Jaros, P. (2003). Konstytucyjne podstawy ochrony praw dzieci. W: *Polska dla dzieci. Ogólnopolski szczyt w sprawach dzieci. Warszawa 23–24 maja 2003 r. Materiały i dokumenty* (s. 35–39).
- Jeżewska-Krasnodębska, E., Krasnodębski, J. (2018). Niedojrzałość neuromotoryczna dzieci z ASD studium przypadku dziecka z zespołem Aspergera. *Forum Logopedy*, 23, 47–52.
- Kledzik, P. (2013). *Działalność organizacji pozarządowych na rzecz realizacji celów publicznych*. Difin.
- Morawska, E.H. (2007). Ochrona praw dziecka w świetle art. 72 Konstytucji. Uwagi na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego. *Kwartalnik Prawa Publicznego*, 4, 125–144.
- Nitecki, S. (2013). *Komentarz do ustawy o pomocy społecznej*. Gaskór.
- Rajner, A., Wroniszewski, M. (2002). *Można im pomóc. Specjalistyczne usługi opiekuńcze dla dzieci z autyzmem*. Fundacja Synapsis.
- Sierpowska, I. (2017). *Pomoc społeczna. Komentarz*, wyd. IV. Wolters Kluwer Polska.
- Skrzydło, W. (2013). *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. VII. LEX.
- Szeler, K. (2007). Wybrane metody terapii osób dotkniętych autyzmem w świetle literatury. *Pedagogia Christiana*, 2(20), 113–137.
- Toczyński, W. (1984). Rola organizacji pozarządowych w odrodzeniu społeczeństwa obywatelskiego. W: M. Załuska, J. Boczoń (red.), *Organizacje pozarządowe w społeczeństwie obywatelskim* (s. 249–262). Wydawnictwo „Śląsk”.

- Tuleja, P. (red.) (2019). *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*. Wolters Kluwer Polska.
- Tyrakowski, M. (2007). Rola organizacji pozarządowych w rozwiązywaniu problemów społecznych. *Zeszyty Naukowe Zakładu Europeistyki*, 2, 172–196.
- Staśkiewicz, U. (2017). Rola organizacji pozarządowych w Polsce w zaspokajaniu potrzeb społecznych. *Obronność Zeszyty Naukowe*, 3(23), 162–184.

AKTY PRAWNE

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483.
- Konwencja o Prawach Dziecka z dnia 20 listopada 1989 r. Dz.U. 1991 nr 120 poz. 526.
- Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dnia 22 września 2005 r. w sprawie specjalistycznych usług opiekuńczych. Dz.U. 2005 nr 189 poz. 1598.
- Rozporządzenie Ministra Rodziny i Polityki Społecznej z dnia 8 kwietnia 2021 r. w sprawie rodzinnego wywiadu środowiskowego. T.j. Dz.U. 2021 poz. 893.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 lipca 2018 r. w sprawie zweryfikowanych kryteriów dochodowych oraz kwot świadczeń pieniężnych z pomocy społecznej. Dz.U. 2018 poz. 1358.
- Uchwała Nr 140 Rady Ministrów z dnia 15 października 2018 r. w sprawie ustanowienia wieloletniego rządowego programu „Posiłek w szkole i w domu” na lata 2019–2023. M.P. 2018 poz. 1007.
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny. T.j. Dz.U. 2020 poz. 1740 ze zm.
- Ustawa z dnia 14 czerwca 1964 r. Kodeks postępowania administracyjnego. T.j. Dz.U. 2021 poz. 735 ze zm.
- Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy. T.j. Dz.U. 2020 poz. 1320.
- Ustawa z dnia 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka. T.j. Dz.U. 2020 poz. 141.
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej. T.j. Dz.U. 2021 poz. 2268.
- Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe. T.j. Dz.U. 2021 poz. 1082 ze zm.
- Ustawa z dnia 29 stycznia 2004 r. Prawo zamówień publicznych. T.j. Dz.U. 2019 poz. 1843.
- Ustawa z dnia 11 września 2019 r. Prawo zamówień publicznych. T.j. Dz.U. 2021 poz. 1129 ze zm.
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r., o działalności pożytku publicznego i wolontariacie. T.j. Dz.U. 2020 poz. 1057 ze zm.

ORZECZENIA SĄDÓW

- Wyrok NSA z dnia 19 grudnia 2008 r., I OSK 147/08. LEX nr 603722.
- Wyrok NSA z dnia 13 listopada 2009 r., I OSK 534/09. LEX nr 586407.
- Wyrok NSA z dnia 7 maja 2015 r., I OSK 2471/13. LEX nr 1794849.

Wyrok TK z dnia 22 lipca 2018 r., K 24/07. LEX nr 402809.
Wyrok WSA w Białymstoku z dnia 30 czerwca 2017 r., II SA/Bk 118/17. LEX nr 2274705.
Wyrok WSA w Bydgoszczy z dnia 8 października 2019 r., II SA/Bd 440/19. LEX nr 2748722.
Wyrok WSA w Gliwicach z dnia 30 czerwca 2008 r., IV SA/Gl 103/08. LEX nr 509432.
Wyrok WSA w Krakowie z dnia 30 maja 2017 r., III SA/Kr 277/17. LEX nr 2307385.
Wyrok WSA w Krakowie z dnia 29 czerwca 2017 r., III SA/Kr 502/17. LEX nr 2322903.
Wyrok WSA w Krakowie z dnia 11 października 2017 r., III SA/Kr 1076/17. LEX nr 2404401.
Wyrok WSA w Lublinie z dnia 3 marca 2020 r., II SA/Lu 641/19. LEX nr 2973843.
Wyrok WSA w Łodzi z dnia 22 listopada 2019 r., II SA/Łd 239/19. LEX nr 2748123.
Wyrok WSA w Olsztynie z dnia 22 listopada 2018 r., II SA/Ol 723/18. LEX nr 2591382.
Wyrok WSA w Szczecinie z dnia 5 lipca 2018 r., II SA/Sz 448/18. LEX nr 2523571.
Wyrok WSA we Wrocławiu z dnia 24 października 2019 r., IV SA/WR 323/19. LEX nr 2742547.

NETOGRAFIA

<https://ordoiuris.pl/rodzina-i-malzenstwo/polski-sad-po-stronie-rodziny-denis-lisow-moze-zostac-w-kraju>

<https://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/kancelaria/aktywnosc-mini-strow/art,457,konferencja-o-aktywizacji-zawodowej-osob-z-autyzmem.html>

<https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/swiatowy-dzien-swiadomosci-autyzmu>

<https://wiadomosci.wp.pl/polska-prokuratura-nie-chce-wydac-holendrom-rodzicow-autystycznego-chlopca-sa-poszukiwani-ena-6548062645017216a>